Медетов Алимардин Шахмардиновичтің

«Трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық мәселелері» тақырыбында «6D030100-Құқықтану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға дайындалған диссертациясына

АҢДАТПА

Диссертациялық зерттеу жұмысының мақсаты. Зерттеудің мақсаты болып трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық негіздерін зерделеу, трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық мәселелері саласында ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

Диссертациялық зерттеу барысында келесі міндеттер қойылды:

- Трансшекаралық сулар түсінігінің Қазақстан республикасының қолданыстағы заңнамасына сәйкес жіктелуін зерделеу;
- Су ресурстарын тиімді пайдаланудың құқықтық түсінігін белгілеу;
- Екіжақты және көпжақты келісімдер шеңберінде трансшекаралық су ресурстарын пайдалану тәртібін белгілеудің құқықтық бастауларын сәйкестендіру;
- Көрші елдердің достастық жүйесіндегі су шекаралары мен су кеңістігінің тұжырымдамасын талдау;
- Су шекараларына қатысты қазақстандық нормаларды қарау;
- Су шекараларына қатысты шетелдік нормаларды зерделеу;
- Трансшекаралық су ресурстарына қатысты халықаралық және ұлттық типтегі қақтығыстарды жүйелеу;
- Трансшекаралық су ресурстарын толық немесе ішінара пайдалану құқығына қатысты келіспеушіліктер мәселесін айқындау;
- Су ресурстарымен шектесетін көршілес елдердің су құқығы нормаларының аралас су пайдалану баламалы шешімін шығару

Диссертациялық зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін зерттеу тақырыбы шеңберінде жан-жақты және сенімді талдауды қамтамасыз ететін кешенді зерттеу әдістері қолданылды. Жалпы ғылыми-таным әдістері арқылы трансшекаралық су ресурстарының мемлекеттік және құқықтық саладағы ғылыми зерттеулері, ғылымдағы көп қырлы тәсілдер және ғылыми байқаулар зерделенді. Эмпирикалық әдістерге нақты материалдарды жинақтап, бақылау және салыстыру кірді. Ресми-құқықтық әдіс нормативтік құқықтық актілерді дәл түсіндіруді қамтамасыз ететін актілерден құралатындықтан, дереккөздер ретінде табиғи ресурстарды тиімді пайдалану жүйесіндегі ҚР нормативтік-құқықтық актілері және табиғи ресурстарды қорғау, сақтау және тиімді пайдалану, экологияны қорғау мәселелерін қамтитын заңдар, сондай-ақ Қазақстан және Орталық Азияның барлық трансшекаралық су ресурстарының халықаралық құқығының нормативтік-құқықтық қайнар көздері құрайды. Аталған әдістермен шектелмеген бұл кешенді тәсіл, трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық мәселелерін жетілдіру бойынша ғылыми негізделген ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің ғылыми жаңашылдығы. Құқықтың әртүрлі салаларында трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық мәселелері туралы тақырыпты зерттеудің жаңалығы, бірінші кезекте қазіргі доктринада жалпы базалық құқықтық ұғымдардың және трансшекаралық табиғи ресурстар мен сулардың орнын оң құқықта айқындаудың жоқтығымен байланысты. Ұлттық құқық пен отандық әдебиетте бұл мәселеге зерттеулер жоқтың қасы. Көрсетілген құқық-нормалар спектрін реттейтін қолда бар құқықтық көздер жетілдіруді қажет етеді және кейбір мәселелерде фрагменттік даулы сәттерді реттейтін нақты құқықтық баптардың жоқтығы байқалады. Сәйкесінше, құрам туралы түсініктер де жетілмеген. Трансшекаралық табиғи ресурстардың халықаралық-құқықтық мәртебесін, сондай-ақ олардың режимінің ерекшеліктерін зерттеу және қорыту мақсатында трансшекаралық сулар мен ресурстарды жіктеу. Отандық әдебиетте алғаш рет трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық мәселелеріне қатысты мүдделі мемлекет ұғымы қаралды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі ережелер (дәлелденген ғылыми гипотезалар және жаңа білім болып табылатын басқа да тұжырымдар):

Диссертациямен жұмыс нәтижелері бойынша автор қорғауға ұсынылған келесі ережелерді тұжырымдады:

1. Халықаралық құқықта және мемлекеттердің заңнамасында біртұтас, біркелкі қолданылатын терминология жоқ. Атап айтқанда, халықаралық-құқықтық актілерде «трансшекаралық», «су ағыны» термині кеңінен қолданылады, бірақ оның анықтамасы берілмейді. Орталық Азия мемлекеттерінің су заңнамасында трансшекаралық немесе шекаралық су ағындары үшін әртүрлі терминдер қолданылады. Мысалы, Тәжікстан Республикасының Су кодексі, өңірдің басқа мемлекеттерінің су кодекстерінен айырмашылығы, мұндай су ағындарының ешқайсысының анықтамасын қамтымайды, бұл оларды құқықтық реттеуді қиындатады. Диссертант жалпы Орталық Азия елдерінің және Қазақстан Республикасының ұлттық және аймақтық актілерінде, атап айтқанда, ТМД мемлекеттерінің модельдік Су кодексінде бекітілген мынадай терминдерді қолдануды ұсынады:

Трансшекаралық сулар (су объектілері) – екі немесе одан да көп мемлекеттер арасындағы шекараларды кесіп өтетін немесе осындай шекараларда орналасқан кез келген жер үсті немесе жер асты сулары. Егер трансшекаралық сулар тікелей теңізге құятын болса, олардың шектері су ағынының жағасындағы шағын су сызығында орналасқан нүктелер арасындағы сағаны кесіп өтетін түзу сызықпен шектеледі.

Сонымен қатар диссертациялық зерттеуде «трансшекаралық су ағынының» келесі тұжырымдамасын ұсынады: «трансшекаралық су ағыны – бұл табиғи немесе жасанды жер үсті және жер асты суларының жүйесі, ол өзінің тұрақты қозғалысына байланысты екі немесе одан да көп мемлекеттің аумақтарын кесіп өтеді немесе бөледі». Ұсынылған терминдер тиісті ұғымдардың мазмұнын нақтылайды және біріздендіреді, оларды біркелкі түсінуге негіз жасайды, Орталық Азияның жағалаудағы мемлекеттері мен басқа

да халықаралық құқық субъектілерінің трансшекаралық су ағындарын тиімді пайдалану және қорғау мәселелері бойынша ынтымақтастығына жәрдемдеседі.

2. Су ресурстарының келесі жіктелуін: 1) ауыз сумен және тұрмыстық сумен жабдықтауға арналған су ресурстары; 2) балық өсіру және ауыл шаруашылығы қажеттіліктеріне арналған су ресурстары; 3) өнеркәсіптік қызметте қолдануға арналған су ресурстары; 4) стратегиялық Қордың су ресурстарын анықтау.

3. Трансшекаралық табиғи ресурстар - бұл халықаралық табиғи ресурстардың бір түрі. Трансшекаралық табиғи ресурс - орналасқан жері (мекендеу ортасы) оларды тиімді пайдалану мен сақтауға жауап беретін әртүрлі ұлттық және (немесе) халықаралық құқықтық жүйелері бар бірнеше мемлекеттердің аумақтарын қамтитын бірыңғай табиғи ресурс.

Трансшекаралық табиғи ресурстар институтының халықаралық-құқықтық жүйедегі орны халықаралық құқық шеңберінде орналасқан. Сонымен бірге трансшекаралық табиғи ресурстарды халықаралық ресурстардың басқа түрлерінен: атап айтқанда, адамзаттың ортақ мұрасы атмосфера және жер қыртысы сияқты әмбебап ресурстардан ажырату қажет. Қазіргі уақытта трансшекаралық табиғи ресурстарға халықаралық-құқықтық жүйенің мынадай салалары жатады: трансшекаралық су ресурстары (жерүсті және жерасты), трансшекаралық минералдық ресурстар, қоныс аударатын жануарлар, трансшекаралық экожүйелер.

4. Қазақстан Республикасының Су кодексімен және Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттармен, теңіз суларын пайдалану, трансшекаралық суларды пайдалану мен қорғауға байланысты қатынастар және т.б. туындайтын қатынастар реттеледі. Осылайша, су заңнамасының нормалары заңдарда да, заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілерде де, сондай-ақ Қазақстан Республикасы ратификацияланған халықаралық шарттарда бекітіледі. Бұл ретте су заңнамасының барлық нормативтік құқықтық актілері құрамында бар заңды тәуелділік күштер қатаң анықталған иерархиялық жүйенің шеңберінде орналасады, оның тәртібін бұзу заңнамамен қатаң түрде қозғалады. Демек, нормативтік құқықтық актінің заңдық күші неғұрлым жоғары болса, соғұрлым су заңнамасы жүйесіндегі құқықтық жағдай жоғары болады. Су заңнамасының нормативтік құқықтық актілер жүйесін құрудың бұл конфигурациясы тек теориялық емес, сонымен бірге елеулі практикалық маңызы бар.

5. Бүгінгі таңда құқықтық саясат құқықтық реттеудің қазіргі заманғы талаптарына сәйкес мұқият пысықтауды талап етеді және су ресурстарын пайдалану мен қорғау саласындағы құқықтық реттеу тетігін көрсетуі тиіс. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін Су кодексіне Үкіметтің мынадай құзыреттерін енгізуді ұсынамыз – жеке және заңды тұлғаларға су ресурстарын тең құқықты негізде тиімді бөлу мен беруді бақылауды және қадағалауды жүзеге асыру.

6. Трансшекаралық табиғи ресурстар туралы мынадай ережелерді атап өткен жөн:

- бөлінетін табиғи ресурстар мемлекеттердің аумағында орналасқан және табиғи ортаның бір бөлігін құрайды, бірақ осы аумақтардың қайсыбірінің ажырамас элементі болып табылмайды.

- бұл ресурстарға мемлекеттің егемендігі қолданылмайды, ал оларға құқықтар өзінің табиғи ресурстарына ажырамас егемендігіне байланысты мемлекеттің құқықтарына тең емес.

- мемлекеттердің трансшекаралық табиғи ресурстарға құқықтарының шығу тегі мемлекеттік аумақтың осы ресурстардың орналасқан жерінің (тұратын жерінің) ажырамас байланысына негізделген.

Әрбір мемлекеттің осы құқықтарды жүзеге асыруы басқа мүдделі мемлекеттермен ынтымақтастық негізінде жүргізілуге тиіс. Жоғарыда аталғандардың барлығы мемлекеттер аумағындағы трансшекаралық табиғи ресурстардың халықаралық мәртебеге ие екенін айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің негізгі нәтижелерінің сипаттамасы. Диссертациялық жұмыста алынған негізгі нәтижелерге мыналар жатады:

- Қазіргі заманғы құқық жүйесінде трансшекаралық су құқығының құқықтық табиғаты мәселелерін қарауға: суды тиімді пайдалану үшін су пайдаланушылар су объектілерінің жай-күйіне әсер ететін басқа да су жүйелері мен жабдықтарын тазарту және оларға қызмет көрсету үшін көп күш салады. Бұдан басқа, шаруашылық су пайдаланушылар жер үсті суларын ғана пайдалана алады, шаруашылық өнімдерімен табиғи ортаға зиян келтіре алады, суды үнемді пайдалана алады, басқа пайдаланушылардың құқықтарын бұзбайды, су ресурстарын қолдайды және жақсартады; ауыл шаруашылығында және басқа елдерде суды тиімді пайдаланудағы жалпы қажеттілік, ең алдымен, су пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттерін тиісінше реттеу арқылы ескеріледі. Бұл республиканың су заңнамасын түсінудегі су пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері компаниялардың су ресурстарын тиімді пайдалануы үшін құқықтық жүйенің маңызды құрамдас бөліктері болып табылатынын атап өтуге мүмкіндік береді. Ұсынылған терминдер ұғымдардың мазмұнын нақтылайды және біріздендіреді, оларды біркелкі түсінуге негіз жасайды, Орталық Азияның жағалаудағы мемлекеттері мен басқа да халықаралық құқық субъектілерінің трансшекаралық су ағындарын тиімді пайдалану және қорғау мәселелері бойынша ынтымақтастығына жәрдемдеседі.

Алынған нәтижелердің жаңалығы мен маңыздылығын негіздеу.

Алынған нәтижелердің жаңалығы осы зерттеудің пәні болып, трансшекаралық табиғи ресурстарды сақтау және құқықтық қорғау тіршілік ету ортасының нақты факторы және адам мен ҚР азаматының негізгі конституциялық міндеттерінің бірі болып табылады. Диссертациялық зерттеу трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық мәселелеріне алғаш рет ғылыми-теориялық және тәжірибелік тұрғыдан жеке талдау жасалынуымен, сонымен қатар алғаш рет кешенді зерттеліп отырғандығымен сипатталады. Мұндай кешенді тәсіл су заңнамасын жетілдіру және **трансшекаралық суларды тиімді пайдалану кезінде** тараптардың мүдделерін ескеретін әділ және тиімді рәсімдерді әзірлеуге ықпал ете отырып, құқықтық реттеу тетіктерін

дамыту үшін жаңа ғылыми негізделген базаны қалыптастырады. Алынған нәтижелердің маңыздылығы заңнамалық және құқық қолдану қызметінде тұжырымдалған қорытындылар мен ұсыныстарды практикалық қолдану мүмкіндігімен анықталады.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы. Диссертация зерттеуге арналған тақырып шеңберінде ғылыми-теориялық құндылығы бар, өйткені ол трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық мәселелерін тұжырымдамалық дамуына үлес қосады. Алынған нәтижелердің практикалық маңыздылығы диссертацияда көрсетілген тұжырымдар мен ұсыныстардың келесі бағыттарда пайдаланылатындығымен расталады:

– Су кодексі нормаларын жетілдіру кезіндегі заң шығарушылық қызметінде;

– Трансшекаралық суларды тиімді пайдаланудың құқықтық кешенді бағдарламаларын жасағанда;

- Жоғары оқу орындарында мамандандырылған пәндерді әзірлеу, су қатынастары мәселелерін және олардың тетіктерін терең зерттеуге бағытталған құқықтық зерттеулерде қолдануға болады.

Диссертациялық зерттеудің практикалық маңыздылығы жұмыста зерттелген проблемалық элементтердің басымдылығымен айқындалған. Қолда бар нәтижелер аталған зерттеу объектісін реттейтін құқық салаларын реттеуге қатысты басқару элементтерін жақсартуға және шешуге бағытталған.

Ғылымды дамыту бағыттарына немесе мемлекеттік бағдарламаларға сәйкестігі. Диссертациялық жұмыс 2021 жылы 15 қазанда ҚР Президентінің № 674 Жарлығымен бекітілген «ҚР-ның 2030 жылға дейінгі құқықтық саясаты Тұжырымдамасында» көзделген мақсаттар мен міндеттерге сәйкес орындалды. Сонымен қатар Қазақстан Республикасы Президентінің 2024 жылғы 30 шілдедегі № 611 Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасының 2029 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарының» 2-басымдығында көзделген суды пайдалану тиімділігін арттыру көзделген, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2024 жылғы 5 ақпандағы № 66 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасының су ресурстарын басқару жүйесін дамытудың 2024 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы міндеттерін шешу бағытындағы шараларға негізделеді.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау және практикалық іске асыру мынадай негізгі бағыттарда жүзеге асырылды. Диссертациялық зерттеу барысы докторанттың әр бір жарияланымының ғылыми нәтижелері және басқа да зерттеулер бойынша 7 мақала жарық көрді. Атап айтқанда, Scopus дерекқорына енетін журналдарда 2 мақала, уәкілетті орган бекітететін Ғылыми қызметтің негізгі нәтижелерін жариялауға ұсынылатын ғылыми басылымдар тізбесіне енгізілген ғылыми басылымдарда 3 мақала, Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияларда 2 мақала жарық көрді.